

MANIFEST PER LA CONSERVACIÓ PAISATGÍSTICA DE LA TINENÇA DE BENIFASSÀ

Les persones i col·lectius que signem el present Manifest ho fem units pels vincles emocionals que ens lliguen amb el paisatge construït que es conserva en aquesta comarca, que comprèn les poblacions de la Pobla de Benifassà, Coratxà, el Boixar, Fredes, el Ballestar, Bel i Castell de Cabres. Un patrimoni natural i cultural de tots, que conforma la nostra identitat col·lectiva i són alhora valor econòmic de la zona.

Signem, preocupats per la forma en la qual s'està plantejant el desenvolupament del poblament en aquests municipis i, encara que no neguem els efectes positius del turisme residencial com a motor de l'economia d'aquestes muntanyes, tampoc podem tancar els ulls davant plantejaments que deteriorarien el valor patrimonial de forma irreparable.

El desenvolupament proposat al Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU) de La Pobla de Benifassà, és insostenible des de tots els punts de vista: paisatge, aigua, infraestructures, seguretat... Es proposa mitjançant 13 Programes d'Actuació Integrada (PAI), a voltants dels pobles i altres àrees d'alt valor ecològic, un creixement de sòl urbà de 81.486 metres quadrats a 149.571 i en sòl urbanitzable de 188.779 a 571.884 metres quadrats. La més sorprenent fer una urbanització (Urbanització Porta de la Tinença) a vora del riu i sota un embassament, amb el perill que comporta la ubicació. Unes xifres que considerem desproporcionades per a la realitat comarcal i sense justificació en la demanda. A la Tinença viuen menys de 100 persones i hi ha desenes d'habitatges buides i per a restaurar.

Defensem el desenvolupament sostenible d'un lloc paisatgísticament únic, creiem que el seu valor econòmic està en la seua conservació i posada en valor, enfront d'una economia basada en l'expansió urbanística que, a mitjà termini, pot fracassar. Defensem aquest patrimoni de valor cultural, testimoni de la societat tradicional, proposem que siga preservat, conservat, consolidat, restaurat o rehabilitat, i considerem que qualsevol canvi, modificació o ampliació significativa sobre nuclis urbans d'aquestes característiques reduiria inevitablement el seu valor patrimonial. Els cascals urbans tenen un alt valor paisatgístic i històric-cultural mantenint l'arquitectura tradicional. La comarca té grans potencialitats per basar el seu desenvolupament en un creixement sostenible, basat en l'oferta rural, cinegètica, explotacions forestals, esports i un turisme de qualitat.

Per això, volem proposar un diàleg amb tots els sectors implicats, encapçalats per la població del lloc, serà i sense presses, que permeta analitzar amb profunditat quins són els valors i les possibles alternatives d'actuació que beneficien a la població i preserven el paisatge. Pensem que les administracions han d'intervenir per a preservar en conjunt el patrimoni natural i cultural de la Tinença de Benifassà i salvaguardar l'interès general, complint així amb els compromisos adquirits: Conveni Europeu del Paisatge.

Proposem una moratòria en els plans d'ampliació i nova creació prevists en el (PGOU) i suggerim que les inversions es destinen i revertisquen en la conservació dels nuclis urbans actuals i a la millora o adequació paisatgística i mediambiental de les innombrables construccions de pedra i fusta disperses pel territori, des dels masos fins a camins tradicionals existents. La nostra proposta ve avalada per les experiències duts a terme amb èxit en països amb més tradició en la valoració i protecció del seu patrimoni arquitectònic i paisatgístic, en els quals es planteja un model conservacionista de rehabilitació no expansionista, que ha dinamitzat les economies de diferents àrees de la muntanya europea.

Creiem que només en el marc del diàleg i el respecte a les lleis, podrem construir entre tots una alternativa que possibilita seguir comptant amb l'important Patrimoni Natural i Cultural d'una comarca única en les nostres terres, que conserva, quasi inalterat, el patró tradicional del poblament de muntanya, tant a nivell urbanístic com a paisatgístic.

Sol·licitem a la Generalitat Valenciana que actue per defensar tots els valors que destaca en la declaració de Parc Natural de la Tinença de Benifassà i en la protecció de tot l'àmbit amb la catalogació de LIC i ZEPA i done carpetada a uns incomprensibles plans urbanístics que han vingut envoltats de foscor, ocultisme i estranys moviments especulatius. No volem que es reproduïsquen a la Tinença models dels que, en altres llocs, s'estan empenedint.

Alguns apunts sobre la comarca:

Es destaca unànimement a totes les publicacions i estudis tant del món acadèmic i de divulgació, com de la pròpia Generalitat Valenciana i la Diputació de Castelló que la Tinença de Benifassà i, per tant, el terme municipal de la Pobla de Benifassà, constitueix un paisatge únic i irrepetible a tota la Comunitat Valenciana ja que presenta una valuosa composició orogràfica, hidrogràfica, de flora i vegetació, amb una extraordinària abundància de miradors i punts panoràmics d'alt valor escènic. D'altra banda; el patrimoni etnogràfic i històric és molt valuós a tot el territori i, gràcies al secular treball humà, s'ha articulat harmoniosament amb els elements naturals fins conformar un paisatge cultural de gran singularitat i excepcional estat de conservació.

El paisatge natural: orografia i hidrografia

La Tinença de Benifassà forma part del que molts autors defineixen com la muntanya mediterrània, al igual que les serralades de l'Atlas, els Apenins, part dels Balcans i les serres hel·lèniques o les muntanyes del Tauro turc. Territoris mediterranis amb vocació continental i eurosiberiana, la qual cosa permet una vegetació d'alt interès. La potent orografia de la Tinença és el resultat de la transició del Sistema Ibèric a la Serralada Costanera Catalana, amb serres, moles, tossals, cingleres i barrancs que ofereixen unes vistes panoràmiques impressionants afavorides pel desnivells i amples conques visuals. Els aparells hidrogràfics s'han hagut d'adaptar a l'orografia excavant gorges i estrets o botant amb cascades els penyasegats, conformant un paisatge hidrogràfic que no es pot trobar a cap altra comarca valenciana. El modelat càrstic –de dissolució del calcari– o els fenòmens de vessants –esllavissades, despreniments o runars– venen a rematar la singularitat del paisatge orogràfic i hidrogràfic de la Tinença de Benifassà, produint un paisatge trencat i feréstec.

El paisatge natural: flora i vegetació, fauna

Es tracta d'un territori caracteritzat per una gran diversitat florística a la que no falten espècies endèmiques, així com rares i amenaçades. El mestre botànic P. Font i Quer va posar repetidament de manifest als seus estudis la riquesa florística del massís dels Ports de Beseit, on s'insereix la Tinença de Benifassà. Pel que fa a la vegetació, es troba a les terres baixes un bosc mediterrani en un estat de conservació òptim amb roure valencià (*Quercus faginea*), carrasca (*Quercus rotundifolia*), pi roig (*Pinus sylvestris*), pi blanc (*Pinus halepensis*), ginebró o càdec (*Juniperus oxicedrus*), ginebre (*Juniperus communis*) que es combina a les àrees més altes i humides amb vegetació eurosiberiana com el boix (*Buxus sempervirens*), teix (*Taxus baccata*), grèvol (*Ilex aquifolium*), oró (*Acer ssp granatense*), oró (*Acer campestre*), til·ler (*Tilia platyphyllos*), om de muntanya (*Ulmus glabra*), perera borda (*Pyrus malus*), cedre (*Cedrus atlanticus*), pi negre (*Pinus nigra*), sabina (*Juniperus phoenicia*) amb exemplars amb talla d'arbre, sabina albar (*Juniperus thurifera*) o roure (*Quercus pyrenaica*), inclús un reducte de fajos (*Fagus sylvatica* L); val dir que algunes de estes espècies són pràcticament inexistents a la resta de la Comunitat Valenciana. Com és obvi, aquesta vegetació és l'habitat de una fauna rica i variada que es fa present mitjançant petjades, restes diverses, la majestuosa silueta de les rapinyaires al cel i de les cabres als penyasegats o els cants de les aus que donen forma a un paisatge sonor conjuntament amb el vent i els sons de l'aigua.

El paisatge humà

El paisatge natural de la Tinença de Benifassà ha estat modelat pels homes i dones que han poblat aquestes muntanyes durant segles. El seu tenaç treball per tal de subsistir a un medi a vegades hostil, ens han llegat arreu de la comarca un gran nombre de construccions, d'enginyers i particulars tipologies arquitectòniques per tal d'aconseguir aigua, moldre el blat, controlar i dirigir el ramat, donar refugi als pastors, comerciar amb la neu, etc. Tot allò amb l'element natural que més a l'abast tenien: la pedra. El paisatge s'ha humanitzat amb un amplíssim patrimoni cultural: alguns són vestigis prehistòrics; altres han estat en ús fins fa uns anys. Són jaciments arqueològics; coves i abrics amb pintures rupestres, barraques de pastor; sènies i menudes hortes de muntanya amb les seues sèquies; fonts i pous; marges; vies pecuàries amb els seus abeuradors, "descansaderos" o comptadors, pous de neu; etc.

Un altre dels elements etnogràfics que aporten un elevat valor paisatgístic és l'existència dels masos de muntanya. El mas de muntanya no s'entén només com una mera construcció d'habitatge. Fa referència a una estratègia per habitar la muntanya mediterrània desenvolupada per la societat tradicional mitjançant la combinació de l'agricultura, la ramaderia i l'explotació del bosc. Un mas és, per tant, un conjunt de casa, corrals, pallissa, bancals pels conreus de secà, àrees de pastura pel ramat i àrees de bosc. Tots els elements s'articulen mitjançant camins i són necessaris per habitar i desenvolupar la vida a la muntanya. El patrimoni dels masos és present a tota la Tinença i va constituir a principi del segle passat l'eix vertebrador del poblament de la comarca juntament amb els pobles.

Cal destacar també un altre element patrimonial i paisatgístic com són les construccions espirituals: ermites i esglésies d'estil romànic terciari i peirons, creus i capelletes consagrades als sants per tal de guiar i protegir al viatger.

Els cascals urbans dels pobles han mantingut la seua estructura i tipologia constructiva quasi inalterades des de la seua fundació a l'edat mitjana, de manera que constitueixen un valuós patrimoni pel seu interès arquitectònic i per la harmònica integració amb el paisatge que els envolta. La singularitat de cadascun dels pobles dona peu a una estampa paisatgística de la màxima qualitat. En definitiva, els nuclis urbans contribueixen en gran mesura a l'elevat valor paisatgístic al centrar i dotar de sentit últim als paratges on s'ubiquen.

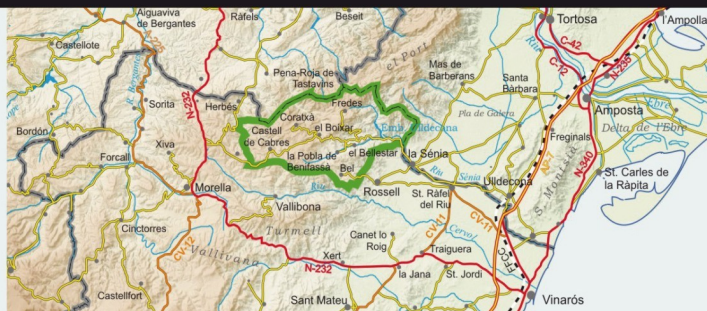
En quant a les comunicacions cal dir que el traçat de les carreteres i camins és molt sinuós degut a l'orografia i permet unes vistes panoràmiques de primera qualitat paisatgística quant es transita per elles, afavorides pel desnivell i amples conques visuals, oferint algunes de les imatges més impactants, admirades i conegudes de la Tinença de Benifassà. La nòmina de miradors i punts panoràmics d'altíssima qualitat paisatgística es multiplica si es compta el seguit de paisatges als que es pot accedir mitjançant el trànsit respectuós per la xarxa de camins tradicionals que comuniquen els pobles i el masos.

Per últim, cal destacar que les grans transformacions d'usos del sol que han marcat la segona meitat del segle XX a les terres valencianes, vinculades a l'agricultura comercial, l'industrialització, l'urbanització i el turisme han estat pràcticament absents de la Tinença de Benifassà. És a dir, s'ha preservat per la nostra i les generacions vinents un paisatge que constitueix en si mateix un document històric de primer ordre.

La protecció i el reconeixement de la Tinença

Els valors naturals, culturals i paisatgístics de la Tinença de Benifassà l'han feta mereixedora de ser declarada com a Lloc d'Interés Comunitari (LIC) i Zona d'Especial Protecció per les Aus (ZEPA), el que comporta l'inclusió a la xarxa comunitària d'espais protegits Natura 2000. L'any 2006 fou declarat per la Generalitat Valenciana el Parc Natural de la Tinença de Benifassà i tota la zona està inclosa al Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals (PORN).

la Tinença de Benifassà pobles i entorn

el Ballestar, partit com una creu damunt d'un turonet aterrat, com un castell guaitant les seues possessions.

Bel, el més menut, dalt d'un fèrtil replanet, vigilat per la Pena i la Roca del Corb.

el Boixar, desplegant-se com terrasses a la punta de la Mola, culminat per la gran església parroquial dedicada a l'Assumpció.

Castell de Cabres, arracerat pel turó del Castell i dominant les pastures extremes.

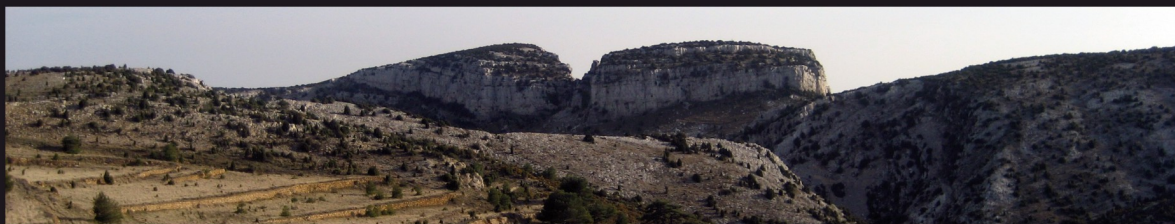
Coratxà, sostre dels pobles, a una terra adusta i salvatge, als peus de l'església de Sant Jaume.

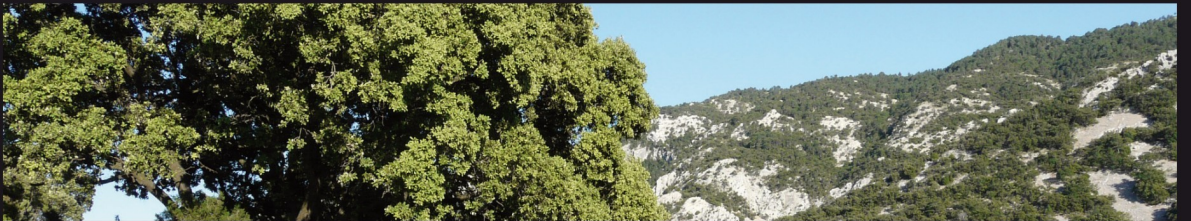

Fredes, en una foietà envoltada de muntanyes, a la vora de les fondaries de la Tenalla.

la Poblà de Benifassà, rel·liscant sobre la vessant com si brollara de l'església de Sant Pere.

ENTITATS QUE SIGNEN EL MANIFEST:

Associació per la Recuperació de la Tinença (ART). CIF:
representant: Joan Ramón Mestre Boix (president). DNI:

Roncadell, Grup d'Estudi i Defensa de l'Entorn. CIF:G-46761227
representant:Eduardo Díaz Báguena (president). DNI:

Fundació Enrique Montoliu (FUNDEM). CIF:G-96.555.560
representant: Enrique Montoliu Romero (president). DNI:

Societat d'Amics de la Serra d'Espadà (SASE). CIF:
representant: Carme Orenge Sorribes (secretaria). DNI:

Centre Excursionista de Castelló (CEC). CIF: G12214508
representant: Guillermo Palomo Tejada (president). DNI:

FIL-PER-RANDA
representant: Joan Vicent Candel i Alemany (director). DNI:

.....

PERSONES QUE SIGNEN EL MANIFEST:

Paco Tortosa Pastor DNI:	Dr en Geografia, director de Paleta d'Ocres Coop. Val.
Javier Barona Fernández DNI:	Biòleg
Vicent Sancho Alcayde DNI:	Biòleg
Miguel Angel Chiarri DNI:	Arquitecte
Agneta Manjavacas Lindmark DNI:	Arquitecta
Karen Schwartz DNI:	Arquitecta
Vicent-Josep Puchades Vila DNI:	Tècnic de Senders.
Marivi Corella Ramón DNI:	Educadora Ambiental, Mestra de Primària.
Josep Rafel Casaña Martínez DNI:	Oficina Tècnica. Parc Natural de la Serra Calderona en representació del Grup Gallipato Alclubano
José Segura Ras DNI:	Professor. Director "Escola de Muntanya brrrrunddrums"
Josep Manuel Bernal i Gimenez DNI:	Enginyer Agrònom. Funcionari, Conselleria d'Agricultura, Pesca, Alimentació i Aigua.
Gonçal Grau i Gadea DNI:	Professor Titular d'Escola Universitària. UPV
Jordi Tàrrega Sangüesa DNI:	Professor Ensenyament Secundari

Vicente Chambó Castell

DNI:

Mª Isabel Sanz Solbes

DNI:

Beatriz Fendel Drathen

DNI:

Maria Paz Urtado Pavía

DNI:

José Cruz Cano

DNI:

Carmen Gómez Gomis

DNI:

Jaume Ferrà Pellicer

DNI:

Josefa Escrivà Escrivà

DNI:

Òscar Arnau Juan

DNI:

Editor

Administrativa de l'Àrea Econòmica Corts Valencianes.

Historiadora de l'Art i Filòloga

Professora

Fotògraf

Profesora de Formación Profesional

Conselleria de Educación, Formación y Ocupación

Advocat

Infermera. CS LA FE

Enginyer Tècnic Topògraf

Bibliografia bàsica:

- Albuxech, Jesús (1994): *Nuestros árboles. Catálogo florístico de los árboles de la provincia de Castellón*, Castelló, Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.
- Almenar, Ricardo (coord.) (1987): *El Medio Ambiente en la Comunidad Valenciana*. Conselleria d'Obres Públiques, Generalitat Valenciana. Valencia.
- Almerich, José Manuel (1997): *Caminos, Parajes i Paisajes abiertos al Mediterráneo. Montañas de la Comunidad Valenciana*. Caja de Ahorros de Carlet.
- Almerich, José Manuel y Hernández, Agustí (2006): *Pobles abandonats. Els paisatges de l'oblit*. Consell Valencià de Cultura. València.
- Baila, Miguel Ángel (1990): *Transició demogràfica i canvis recents en la població d'una regió mediterrània*. Castelló, Diputació de Castelló.
- Barberà, Benjamin (2002): *Catàleg dels Molins Farineros d'Aigua de la Provincia de Castelló*. Editorial Antinea.
- Benedito, José et al. (2000): *La arquitectura tradicional en el medio rural castellonense*. Ajuntament de Castelló. Castelló.
- Bérchez, Joaquín (coord.) (1983): *Catálogo de monumentos y conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Conselleria de Cultura, Generalitat Valenciana. Valencia.
- Cavanilles, Antonio José (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, Artes Gráficas Soler. Valencia.
- Ceballos, Luis (1979): *Árboles y arbustos de la España peninsular*. ETS de Ingenieros de Montes, Sección de Publicaciones. Madrid.
- Cebrian, Rafael (2001): *La Tinença de Benifassà. Montañas Valencianas*. Centre Excursionista de València.
- Del Rey, José Miguel (1998): *Arquitectura rural valenciana. Tipos de casas y análisis de su arquitectura. Tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura. Valencia.
- Feliu, Joan (2002): *Conservar el devenir: en torno al patrimonio cultural valenciano*. Publicaciones de la Universitat Jaume I, Castellón.
- Galmés, Vicente (2006): *El Boixar. Identidad como pueblo*. Diputació de Castelló.
- García, Miguel; Zaragoza, Arturo (2000): *Arquitectura rural primitiva en seco*. Generalitat Valenciana. Castelló.
- Generalitat Valenciana (1995): *Catálogo de suelos de la Comunidad Valenciana*. Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació. València.
- Gómez, Fernando (1998): *Los bosques ibéricos. Una interpretación geobotánica*. Editorial Planeta. Barcelona.
- Gual, Juan José (2000): *Árboles y arboledas singulares de las comarcas de Castellón*. Diputació de Castelló. Castelló.
- Lacarra, Julio y X. Sánchez (1995): *Las Observaciones de Cavanilles 2000 años después (Libro Primero)*. Fundación Bancaya. Valencia.
- Mateu, Federico (1969): «Establiments de la vila de El Boixar», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLV, pp. 34-77 (nº 1), 81-102 (nº 2) y 190-210 (nº 3). Castellón.
- Meseguer, Vicente (2000): "La piedra en seco en las comarcas del Norte de Castellón", en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, nº 63, pp. 7-36. Benicarló.
- Meseguer, Vicente; Zaragoza, Arturo (2004): *Arquitecturas de piedra en seco. Actas del VII Congreso Internacional de Arquitecturas de Piedra en Seco*. Centro de Estudios del Maestrazgo. Sant Carles de la Ràpita.
- Ministerio de Agricultura (1990): *Caracterización agroclimática de la provincia de Castellón*, Dirección General de la Producción Agraria. Madrid.
- Mira, Joan Francesc (1971): Població i economia a la Tinença de Benifassà. Cuad. I. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura. Enero – Abril.
- Mira, Joan Francesc (1973): «Establiments de la vila del Boixar. Ensayo de análisis sociológico de las ordenanzas de una villa medieval valenciana», *Revista de Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. IX. Escuela de Estudios Medievales, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Zaragoza, pp. 185-210. Zaragoza.

- Miralles, Francisco; Monfort, Julio; Marín, Margarita (2002): *Els homes i les pedres. La pedra seca a Vilafranca: un paisatge humanitzat*. Diputació de Castelló. Castelló.
- Montiel, Cristina (1995): *Los montes de utilidad pública en la Comunidad Valenciana*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.
- Mundina, Bernardo (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Castelló, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón. Madrid.
- Muñoz, G. (1984): *Crónica sobre bosques y montes de la Península Hispánica*. Fundación Conde del Valle de Salazar, ETSIM, Madrid, 453 pp.
- Muñoz, Ricardo (1989): *Ports de Morella y Benifassar –Ports de Beceite- Sus tierras, sus gentes*. Litografía Nicolau. Almassora.
- Obiol, Emilio M. (1989): *La ganadería en el Norte del País Valenciano*. Premio Ciudad de Castellón de Ciencias y Técnica 1988. Excelentísimo Ayuntamiento de Castellón. Castelló.
- Ortega, Carmen (coord.) (1989): *El libro rojo de los bosques españoles*. Adena-WWF España. Madrid.
- Ortells, Vicent; Selma, Sergi (1993): *Casa rural castellonenca. Casa rural i poblament disseminat a les comarques castellonenques*. Seminario Arquitectura, Arqueología e Historia, nº 1. Colegio Oficial de Arquitectos de la Comunidad Valenciana. Castellón.
- Ortells, Vicent (1992): *Solar y hábitat. El medio físico en la construcción de los núcleos castellonenses*. Col·lecció Universitària de la Diputació de Castelló. Castelló.
- Rojas, Eduardo (1986): “Reflexiones sobre el futuro de los bosques valencianos”, *El Campo (Boletín de Información Agraria)*, 103, pp. 126-128. Madrid.
- Samo, J. Antonio (1995): *Catálogo florístico de la provincia de Castellón*. Diputació de Castelló. Castelló.
- Sancho, José (1979): *La utilización agrícola del suelo en la provincia de Castellón de la Plana*. Caja de Ahorros de Castellón. Madrid.
- Sarthou, Carlos (1913): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Publicaciones del Seminario de Estudios Económicos y Sociales de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, edición facsímil 1989. Barcelona.
- Simó, Juan Bautista (1993): “La construcció de bancals i la intel·ligència adulta”, *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 43-44, pp. 5-44. Benicarló.
- Soriano, Javier (1996): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Els Ports (Castelló)*. Fundación Bancaja. Valencia.
- Valdelvira, G. (1995): “La Gobernación de Morella según las Fuentes Histórico-Geográficas del último tercio del Siglo XVIII”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tomo LXXI, pp. 103-146. Castellón.
- Villaescusa, Carmen (2000): *Flora vascular de la comarca en el Baix Maestrat*. Diputació de Castelló. Castelló.
- VVAA (1985): *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. Caja de Ahorros de Castellón. Confederación Española de Cajas de Ahorro. Madrid.
- VVAA (1994): *Medio ambiente y ordenación del territorio*. Fundación Duques de Soria, Endesa, Universidad de Valladolid. Salamanca.
- VVAA (2006): *Llibre verd del territori valencià*. Escola Valenciana i societat sostenible. València.
- (1983-1991): *Temes d'etnografia valenciana*. Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació (Obra en cuatro volúmenes). València.
- (1995): *Libro Blanco de la Política Forestal de la Comunidad Valenciana*. Conselleria de Medi Ambient, València.
- (2000) Diversos Autors. *El Riu Sénia. Un apropament natural*. Centre Excursionista Refalgari.
- (2002): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Castelló*. Comitè Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana. Bancaixa, Fundació Caixa Castelló. València.